

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 13, Sayı 4 (Aralık 2016), ss. 102-122

DOI: 10.1501/MTAD.13.2016.4.52

Yusuf Has Hacib Özel Sayısı

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Yûsuf Hâs Hâcib ve *Kutadgu Bilig'*de Elçilik Mansıbı

Ömer Soner Hunkan

Trakya Üniversitesi (Edirne)

ÖZET

Bu makalede öncelikle Yûsuf Hâs Hâcib'in biyografisi ele alındı. Bu konudaki meselelere dikkat çekildi. Ayrıca onun yaşadığı dönemdeki Türk Hakanlığı (Karahanlılar) tarihi olayları kısaca özetlendi. Meşhur eseri Kutadgu Bilig'i yazma amacı üzerinde duruldu. Kutadgu Bilig'i neden Balasagun'da değil de Kâşgar'da tamamlamak zorunda kaldı? Bu soruya cevap arandı. Daha sonra Kutadgu Bilig'de yer alan elçilik hakkındaki bilgiler nakledildi. Bu bilgiler, Türk Hakanlığı'ndan başka ülkelere giden elçiler ile bu ülkelerden Türk Hakanlığı'na gelen elçiler hakkındaki kayıtlarla değerlendirildi.

ANAHTAR KELİMELER

Yusuf Has Hacib, Kâşgar, Balasagun, Karahanlılar..

ABSTRACT

In this article, firstly, the biography of Yusuf Has Hacib is discussed bu focusing on some major events. Historical events of the Turkish Khanate (Qarakhanids) in his period are briefly summarized and the purposes behind the writing of Kutadgu Bilig are mentioned. Furthermore, reasons behind finishing the book in Kashgar instead of Balasagun are explained. Information about the embassy in this book was examined by evaluating this information in relation with the records of the ambassadors who went to other countries besides the Turkish Khanate and those who came to the Turkish Khanate from these countries.

KEY WORDS

Yusuf Has Hacib, Kashgar, Balasagun, Qarakhanids.

1. Yûsuf Hâs Hâcib ve Dönemine Kısa Bir Bakış

Hayatı hakkında bilinenleri ancak kendi eseri Kutadgu Bilig’den öğrenebildiğimiz Yûsuf’un en erken 1007-1008 ile en geç 1017-1018 tarihleri arasında doğduğu kabul edilebilir.¹ Memleketi Türk Hakanlığı (Karahanlılar)’nın başkenti olan Kuz Ordu’dur. “Kuz” kelimesini Kâşgarlı Mahmûd şöyle açıklamaktadır; “Kuz Dağ” yani “güneş görmeyen dağ” manasında olup, oraya güneşin ancak öğleden sonra vurması ve dağın güneşin solunda kalması dolayısı ile karlı ve soğuk çok olmaktadır ki, bu aynı zamanda “Kuzda kar eksümes, koyda yağ eksümes. (Kuzeyde kar, koyunda yağ eksik olmaz.)” sözünde olduğu gibi, kuzey ciheti ifade etmektedir (DLT I: 325-326). “Kuzeyin rengi ise “kara” olup, “büyük ve güçlü” anlamındadır.² Ordu kelimesine gelince Kâşgarlı bunu hakanın oturduğu şehir olarak açıklamaktadır. Ona göre, hakanların oturdukları Kâşgar şehrine de “Ordu Kend” denilmesi bundandır (DLT I: 124). Şu hâlde Kuz Ordu, Türk Hakanlığı’nın büyük idarî başkentini ifade etmektedir. Nitekim bazı nümizmatların paralarda Kuz Ordu adını “Kara Ordu (büyük veya esas başkent)” şeklinde okuduklarına da şahit olunmaktadır (Vasmer 1930: 85; Togan 1997: 271). Buraya yakın Argu şehirlerindeki halk ise şehir manasında “uluş” kelimesi kullanırdı ve bu nedenle Kuz Ordu’ya aynı zamanda “Kuz Uluş” da derlerdi (DLT I: 62). Türk Hakanlığı’nda Kuz Ordu ve Ordu Kend’den başka nümizmatik verilerde zikredilen Balasagun yakınlarındaki Ordu, İl Ordu ve Kutlug Ordu (Buhara ve Semerkand arasındaki Debusiye) şehirleri de vardır.³

Türk Hakanlığı’nın Kuz Ordu’da bastırdıkları paralarda “Balasagun” adına rastlanmaz. Bu durum, Balasagun adının resmi vesikalarda değil, sadece İslamî metinlerle sınırlı bir kullanımının olduğuna işaret etmektedir. Orta asır İslam coğrafyacılarından Yâkût, “Balasagun maddesinde şunları demektedir: “Seyhûn

¹ Yûsuf’un doğum tarihi kendi ihtiyarlığını anlattığı beyitlerden aşağı yukarı tahmin edilmektedir: “Elli Yaşım bana elini değdirdi, kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi. İmdi altmış ‘Bana gel!’ diye çağırıyor. Ecel pususuna düşmezsem, şimdi oraya gideceğim. Kimin yaşı altmışı doldurmuş ise, ondan hayatın tadı gitmiş, onun yazı kışa dönmüştür. Otuzun topladığını elli geri aldı. Altmış elini değdirirse ne yapacağım. Ey elli, ben sana ne yaptım sanki neden bana şimdi böyle kin bağladın. Senden (Allah’tan) kuvvet isteyerek, bu söze başladım. Ey Rabbim, bunu tamamlamak için sen kuvvet ver (KB: 365-368, 380).” Beyitlerdeki bilgilere ilave olarak, Yûsuf’un on sekiz ayda yani bir buçuk yılda (H. 462 / M.1069-1070) eserini tamamladığı dikkate alındığında, o sırada yaşı 51,5 – 61,5 yaş aralığında olmalıdır (KB: 6623-6624). Bu durumda Yûsuf’un en erken 1007-1008 ve en geç 1017-1018 tarihlerinde doğduğu kabul edilebilir (Arat 1997: 1038). Ayrıca bkz. Kemal Yavuz, “Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 36,2008: 137-180.

² Kara’nın “büyük”, “güçlü”, “köklü”, “kuzey” vb. anlamları için bkz. Dilâçar (2003: 15), Pritsak (1950-1955: 239-263), Gömeç (2010: 1-6).

³ Türklerde “ordu” geleneği hakkında geniş bilgi için bkz. Esin (1968:135-215), Hunkan (2015).

ötesinde Kâşgar'a yakın Türk sugûrunda büyük bir belde'dir." Semânî'nin *el-Ensâb*'ında Fârâbî nisbesi açıklanırken "Bilâdu Sugûr" olarak kaydedilen ismin, Yâkût tarafından bitişik halde "Balâsagûn" şeklinde kaydedilmiş olmasından hareketle Balasagun adının "Bilâdu Sugûr [gaza (sınır) bölgesi]" adından türemiş olduğu iddiası, Z. V. Togan'ın da ifade ettiği gibi tamamen bir yakıştırma'dır (Yâkût, I: 564; Togan: 1997: 269-270). "Sagun" unvanı Türk Hakanlığı'nın kurucu ana boyu Karlukların boy beylerinin kullandığı bir unvandır (DLT I: 403). "Bala" ise, çocuk manasındadır. Buna göre çocuk yaştaki bir Karluk beyine veya daha öncesinde burayı yönetmiş bir başka küçük yaştaki Türk beyine atfen bu şehre "Balasagun" denmiş ve ad olarak kalmış olabilir.⁴ Kâşgarlı kayıtlarında bu ismin terkibine benzeyen ve tabip anlamına karşılık gelen "atasagun" kelimesi de mevcuttur (DLT I: 403).

Yûsuf'un Balasagun'daki küçüklük yılları, Türk Hakanlığı'nın Batı'da Mâverâünnehr'e kesin olarak sahip olduğu ve Ceyhûn nehri sınırını aşarak Horasan'a hâkim olmak için Gaznelilerle çetin mücadeleler yaptığı bir dönemdir (Hunkan 2007: 154). Diğer tarafta Doğu'da ise Kuz Ordu'ya sekiz günlük mesafeye kadar yaklaşmış olan ve hakanlık ülkesini istilaya teşebbüs eden yüzbinlerce kişiden oluşan Hitay (Türk-Moğol) boylarının hakanlığın başındaki Togan Han Ahmed (998-1017) tarafından defedildiği olaylara tanıklık etmiştir. Gazilerin de desteğiyle Türk Hakanlığı ordusu, Hitaylardan pek çoğunu yere serip vahşi hayvanlara yem yapmış, yüz bin ay yüzlü genci esir almış ve diğerlerini de Kuz Ordu (Balasagun)'ya üç aylık mesafeye kadar geri kovalamıştır (Menîni II, 1286: 219-226; İbnü'l-Esîr IX, 1991: 232).

Kutadgu Bilig'de işaret edildiği üzere Yûsuf gibi "hâcib" unvanını haiz kişiler, bu unvana ancak gulâm (askerî-idârî köle) sınıfı mensubu Türkler arasından yükselerek ulaşabilirlerdi. Dolayısıyla *Kutadgu Bilig*'de Yûsuf'un asil bir aileye mensup ve dili de buna göre (KB: 57) diye tarif edilmesini, onun Müslüman olmamış asil bir Türk ailesinin çocuğu iken esir alınıp, Müslümanlığa döndürülerek hakanlığın gulâm sınıfına dâhil edildiği şeklinde yorumlayabiliriz. Nitekim Allah'ı yüceltirken geçmişine şöyle atıf yapmaktadır; "Karanlıkta idim, gecemi aydınlattı. Zulmette idim, bana güneşi doğurdu. Yolumu şaşırmış koşuyordum, bana yol gösterdi. O korumasa idi ateşte yanardım. O seçti, ayırdı, beni yükseltti. Beni yolunu şaşırmışlar arasından uzaklaştırdı. Gönlümü aydınlık ile süsledi. Dilimi kelime-i şahadet ile bezedi (KB: 383-386)." Bu sözler onun sonradan ihtida etmiş veya ettirilmiş biri intibahını açıkça vermektedir. Diğer taraftan Yûsuf'un *Kutadgu Bilig*'de sık sık müracaat ettiği veya sözlerine dayanak olarak örnek verip atıf yaptığı kişiler, çoğunlukla idarî ve askerî bürokratik tecrübeyi temsil eden kişilerdir. Meselâ, İla beyi, İla erkini, İl Kend beyi, Uluğ Kend beyi, öge buyrukı, Ötüken beyi, Türk buyrukı, Türk hanı, Üç Ordu beyi,

⁴ Ayrıca, Balasagun ve Ak-beşim tartışmaları hakkında bkz. Esin (1961:100-131).

Üç Ordu hanı ve Yağma beyi, İla’nın meşhur şahsiyeti, düşmanlarını mağlup etmiş tecrübeli yiğit, düşmanın içine giren cesur asker (Arat 1999: XXVII). Bütün bu şahsiyetlere ve eserini hakanlık yani saray Türkçesi ile yazmasına bakınca, Yûsuf’un çocukluğundan itibaren yetiştiği kültür muhitinin hakanlığın merkez veya taşraya ait sarayları ve çevresi olduğunu düşünmemize imkân vermektedir. Üstelik “hâs hâciblik” ancak saray usul ve adabını en iyi şekilde bilenlerin icra edebileceği bir mansıptır ki, bu da ancak küçük yaştan itibaren böyle bir çevrede yetişmekle mümkün olabilir.

Yûsuf’u *Kutadgu Bilig’i* yazmaya ve Kuz Ordu’dan Kâşgar’a gitmeye sevk eden olaylar esasen Doğu Türk Hakanlığı sarayında dönen ve suikastlar ile sonuçlanan entrikalardı. Başrolde Buğra Han Muhammed’in hatunu vardı. Bu nedenle olmalı ki, Selçuklu Terken Hatun’dan çok çeken vezir Nizamü’l-Mülk gibi Yûsuf’un da kadınlara bakışı müspet olmamıştır. 1041 yılında Türk Hakanlığı doğu ve batı olarak ikiye ayrılınca 1043’te Doğu Türk Hakanlığı hanedan mensupları Arslan Han Süleymân (1031-1058) nezdinde bir araya gelerek ülkeyi idarî anlamda taksim ettiler. Arslan Han Süleymân, Balasagun (Kuz Ordu), Kâşgar ve Hotan’ı kendisine alırken, tâbisi olan kardeşi Buğra Han Muhammed’e kuzey batıdaki Taraz, İsficab (Sayram) ve Şaş (Taşkend) vilayetlerini bıraktı (İbnü’l-Esîr IX, 1991: 397). İki kardeş 1056 yılında Batı Türk Hakanlığı’nın hâkim olduğu Mâverâünnehr’e birlikte bir saldırı düzenlediler (Azimî 1988: 14). Malum olmayan bir sebeple bu olayın hemen ardından iki kardeşin arası açıldı ve Arslan Han Süleyman kardeşinin bölgesini elinden aldı (İbnü’l-Esîr IX: 234). Ancak Buğra Han Muhammed karşı taarruza geçerek, Balasagun ve Kâşgar dâhil bütün Doğu Türk Hakanlığı ülkesini ele geçirdi ve ağabeyi Arslan Han Süleyman’ı hapse atarak, “hakan” unvanı ile tahta çıktı (1057) (Beyhakî 1982: 211, İbnü’l-Esîr IX 1991: 234, Koçnev 1993: 23). Buğra Han Muhammed on beş ay saltanat sürdükten sonra, büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tegin’i (yani Kâşgarlı Mahmûd’un babasını?) veliaht tayin etti. Ancak, Buğra Han Muhammed’in diğer hatunundan yaşça küçük olan İbrâhîm adında bir başka oğlu daha vardı. Kendi çocuğunu tahta geçirmek isteyen Hatun, Buğra Han Muhammed’i zehirleyerek öldürdü. Ayrıca, hapiste bulunan Buğra Han Muhammed’in ağabeyi Arslan Han Süleymân’ı da boğdurdu (1058) (Beyhakî 1982: 211, İbnü’l-Esîr IX, 1991: 234). İbrâhîm’in annesi olan bu hatun bununla da yetinmeyerek, Buğra Han Muhammed’in yakın adamlarını da öldürdü ve küçük yaşta İbrâhîm’i tahta geçirdi. İbrâhîm ülkenin tamamını kesin olarak itaat altına alamadı ve diğer hanedan mensupları ile mücadeleye mecbur oldu. Nihayet, 1062’de ordusu ile Barshan’da bulunan Yınâl Tegin üzerine yürüdüğünde mağlup oldu ve öldürüldü (İbnü’l-Esîr IX, 1991: 234). Onun ölümü, iç çekişmeyi daha da alevlendirdi. Zira sikkelerde yer alan isimler bir hayli çeşitli ve karmaşıktır. Hanedanın birçok mensubu bu çekişmeye dâhil olmuştur. Yûsuf’un memleketi Kuz Ordu, 1062’de Arslan Han Süleyman’ın oğlu Arslan Tegin Burhânü’d-Devle

Eyyüb'ün elinde idi (Koçnev 1997: 286, n. 1320). Ancak hakanlığın doğusundaki bu kaos ortamından yararlanmak isteyen Batı Türk Hakanlığı, kısa sürede Kuz Ordu'nun da içinde bulunduğu pek çok şehri Doğu Türk Hakanlığı'ndan aldı. Artık en geç 460 (1068-1069) yılında Kuz Ordu'nun yeni hâkimi Batı Türk hakanı Tamgaç Han İbrâhîm'in torunu Burhânü'd-Devle Yûsuf b. Hızır idi (Koçnev 1997: 253, n.929). İşte bu olayın bir sonucu olarak, Yûsuf, Kuz Ordu'yu ve buradaki Eyyüb'ün sarayını terk etmek zorunda kaldı. Kâşgar'a gelerek, Arslan Han Süleyman'ın diğer oğlu Tamgaç Han Hasan'a iltica etti. Yûsuf, Balasagun'da ülkenin içinde bulunduğu bu karmaşa ve yaşanan sarsıntılara çözümler ihtiva eden siyasetname niteliğinde yazmaya başlamış olduğu eserini, on sekiz ay yani bir buçuk yıllık bir çalışmadan sonra 462 (1069-1070)'de ikmal ederek (KB: 6623-6624), Tamgaç Han Hasan'a ithaf etti.

Yûsuf, Doğu Türk Hakanlığı hakanı Tamgaç Han Hasan tarafından "hâs hâcib"⁵ unvan ve mansıbı ile ödüllendirildi. Arapça bir kelime olan "hâcib", "hacb" mastarından gelen kelimenin ism-i fâili olup, "birinin bir yere girmesini engelleyen kimse, kapıcı, muhafız" anlamındadır. Fiil olarak, "araya girmek, mani olmak, örtmek, gizlemek" manaları vardır (Köprülü 1997: 30, Taneri 1996: 509, Mutçalı: 148-149). Ortaçağ İslâm devletlerinde hâcib, hükümdar ile halk arasında bir bakıma perde (mâbeynci, teşrifatçı) görevini icra ederdi. Ancak devletin büyüklüğü ölçüsünde hâciblerin de sayısı arttı ve bu şartlarda baş haciblik (hâcibü'l-hüccâb, hâcib-i buzurg, hâcib-i kebîr, hâcib-i hâs) ihdas oldu. Artık, sadece halk değil, devletin ve sarayın diğer memurları ile yabancı elçilerin de hükümdar ile görüşebilmelerinde ve iletişim sağlamalarında hâs hâcibler aracılık etmekteydi. Gulâm (askerî ve idarî köle, memlûk) sistemi içinden yetişen hâcibler aynı zamanda emîr mertebesinde komutan idiler ve gereğinde askerî seferlere veya görevlere de tayin olabiliyorlardı (Nizâmü'l-Mülk 1999: 94, İbn Haldun II 1991: 87, Zeydan 2004: 330, Taneri 1996: 508-509, Palabıyık 2002: 186-187, Usta 2013: 315). Türklerin İslâmî döneme geçişinde "hâcib" adı yerine "tayangu" ve "hâs hâcib"e karşılık ise "bıruk" veya "uluğ tayangu" adını kullandıkları bilinmektedir. Nitekim Türk Hakanlığı'nda hakanın yanına rütbelerine göre ileri gelenleri alan, yer gösteren yani teşrifatçılık eden kişiye "bıruk" denirdi. Kâşgarlı Mahmûd'a göre *bıruk*, "buyruk" kelimesinden gelmektedir (DLT I: 378) ki, İslâm öncesi Türk devletlerine ait kayıtlarda sıkça rastlanmaktadır (Orkun I 1994: 156, Ergin 1991: 65, 67, 73; Donuk 1988: 11-12, Gömeç 1997: 73-75, 80; Şirin 2006: 227-228). Kâşgarlı Mahmûd "tayangu" kelimesini ise şöyle izah etmektedir: "Tayangu: mabeynci, perdecî başı. Türklerde "hâcib" kelimesi yayıldıktan sonra bu söz unutulmuştur. Aslı "tayandı (dayandı)" fiilinden alınmıştır. Hakan bu adama (tayangu) güvenir. Halk da buna inanır ki, kendi dileklerini ve işlerini tayangu hakana olduğu gibi iletir ve sonra da cevabını alır (DLT III: 380-381)." *Tayangu* adının yerini

⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hunkan (2016, Yayımında).

“hâcib”in aldığı doğru olmakla birlikte, Karluklar ve Kanglılar gibi Türk Hakanlığı ülkesindeki boylar yani halk arasında kelime yaşamaya devam etmiştir. Zira bu boyların katılımıyla büyük bir güç hâline gelen Kara Hitaylar vasıtası ile “tayangu” adının, en azından on üçüncü yüzyılın başlarına kadar Orta Asya’da kullanımı sürmüştür (Cüveynî 1999: 297).

İlmin ve âlimin hamisi Tamgaç Han Hasan’ın 1069’dan 1103 yılına kadar devam eden uzun saltanat dönemi dikkate alınırsa, Yûsuf Hâs Hâcib onun saltanat döneminin başlarında hâs hâciblik görevine geldi. Ancak kendisi o vakit ihtiyarlık döneminde bulunduğundan onun ne kadar bu görevde kaldığı ve ne zaman vefat ettiği sorularına yanıt teşkil edecek bir ipucuna eserinde ve bilinen başka kaynaklarda rastlanmamaktadır. Yûsuf sadece zihniyet, yaşam ve görgü olarak kendini Turanlı kabul eden bir şahsiyet değil, aynı zamanda Turan’ın diğer çevre medeniyetlere karşı üstünlüğü iddiasını da güden bir devlet adamıdır, denilebilir. Nitekim kitabının adıyla alakalı olarak, “Çinliler ona Edebü’l-Mülûk derler, Maçinliler onu Enisü’l-Memâlik diye adlandırırlar. Bu maşrık ilinin büyükleri buna doğruca Zînetü’l-Ümerâ derler. İranlılar buna Şehnâme derler, Turanlılar Kutadgu Bilig diye anarlar (KB: 28-30).” sözleri ile kitabını diğerlerinden farklı bir mekânda konumlandırması ve onlarla mukayese etmesi anlamlıdır. Bu konuda Turanlı Yûsuf yalnız değildir. Turan ve İran’ın sınırdaş temsilcileri olan Türk Hakanlığı ve Gazneliler arasındaki mücadelelerin de tesiriyle Turan ve İran medeniyetleri mensuplarının muhtelif alanlarda üstünlük yarışına girdiklerini, birbirlerini sıklıkla karşılaştırdıklarını ve ölçtüklerini gösteren azımsanmayacak anekdotlar, devrin tarihî kayıtlarında mevcuttur (Hunkan 2011: 31-37).

2. Elçi (İlçi): Yalavaç (Yalabaç)

“Elçi” veya “ilçi” kelimesinin millet, halk, ülke, memleket ve devlet anlamına gelen “el” veya “il” isim kökünden türetilmiş bir kelime olduğu umumiyetle kabul edilmektedir (Donuk 1988: 73-76, Genç 1981: 260, Mansuroğlu 1997: 231, İpşirli 1995: 3). Bununla birlikte DLT’te “el”in, iki bey arasındaki barışçılık ve barış yani sulh anlamı da mevcuttur ki, iki taraf arasında barış tesis etmenin elçilerin temel vazifeleri arasında yer aldığı malumdur (I: 49). “Elçi” İslam öncesi Türk yazıtlarından birinde “Kara Sınır (Senir) elçisi ” şeklinde geçmektedir (Orkun III, 1994: 500, “90”). Yine bir başka kayıtta “Elçi bilgeler (diplomatlar)” tabiri dikkat çekicidir (Clauson 1972: 129, Donuk 1988: 76). Hakanlık Türkçesi ile yazılan KB (İndeks III, 2362 vd.) ve DLT’te elçi kelimesi yerine “yalavaç” ismi kullanılmaktadır (III: 438). Aynı zamanda peygamber manasına da gelen yalavaç (DLT III: 47), Orhun yazıtlarında “yalabaç” olarak ifade

edilmiştir (Ergin 1991: 138). DLT'e göre Uygur lehçesinde Tanrı yalavacını (Tanrı peygamberini)⁶ Hakan yalavacı (hakan elçisi)⁷ olan kişiden ayırt etmek için hakan yalavaç, "yalafar" şeklinde telaffuz edilmekte ve yazılmaktadır (II: 288; III: 47-48).⁸ Elçi karşılığı olarak DLT'te kaydedilen bir diğer eş anlamlı kelime Oğuz lehçesindeki "savçı"dır. Söz, kıssa, hikâye, mektup ve risale manalarına gelen "sav", Kâşgarlı Mahmûd'a göre aynı zamanda haberler ve salıklar manasına da gelmekte olup, buradan alınarak elçiye "savçı" denmektedir. Zira elçi bir takım haberler söyler ve yazılan şeyleri iletir. Savcının iki tarafın sözlerini kendilerine nakletmesi sebebiyle evlilik süreçlerinde dünürler arasında yazı ile gelip giden kişilere de savcı denmektedir (DLT III: 154, 441). Türkçe yalavaç ve savcı kavramlarını, Arapçada "resûl" ve "vâfid", Farsçada "peygamber" kelimeleri karşılamaktadır.⁹

Elçilik bir müessese olarak eski çağlardan beri var olup, bu süre zarfında sağlam bir gelenek ve hukukî statü kazanmıştır. Dolayısı ile *Kutadgu Bilig* ve *Siyaset-nâme* gibi devlet yönetimi üzerine bina edilmiş klasik eserlerde elçilik mansıbına da bahisler ayrılmıştır. Yûsuf Hâs Hâcib, "İşi akıl ile anla, bilgi ile bil" hükmünce elçilerde bulunması gereken bilgi ve becerileri sıralamaktadır. Bu arada donanımlı bir elçinin beye veya devlete vereceği katkı kadar, beklenen vasıfları taşımayan bir elçinin yol açacağı zararlara da işaret etmektedir. *Kutadgu Bilig*'de elçilerin hangi vasıfları haiz kimselerden olabileceği gibi konular manzum, felsefi ve hikemi şekilde ele alınmıştır. Burada anlatılmak istenenler, bir taraftan hakanlık devri tarihi hadiselerdeki elçiliğe dair somut kayıtlar ile diğer taraftan da Nizâmü'l-Mülk'ün elçilerin görevleri ve elçilik usul ve adabına dair geçmiş tecrübelerle dair naklettiği hikâyelerle desteklendiğinde tam bir bütünlük arz ettiği söylenebilir.

3. Yûsuf Hâs Hâcib'e Göre Elçiler ve Elçilik

3.1. Akıl ve Bilgi

Elçiler insanlar arasında mümtaz, akıllı, bilgili, seçkin ve çok cesur kimseler olmalıdır. Tanrı'nın kulları arasında en seçkinleri ve insanların en iyileri onun

⁶ *Yalavaçka alkış bergil* "Yalavaç Muhammed'e salavat (dua) getir." (DLT I: 97).; *Tanrı yalavaç idhti* "Tanrı peygamber gönderdi (DLT III: 438)."

⁷ *Han yalavaçığ boşudı* "Han memleketine dönmek için elçiye bıraktı (DLT III: 266:)."

⁸ Hakanın gönderdiği elçiye verilen addır. Uygurca. Şu savda dahi gelmiştir; *Yaş ot köymes, yalafar ölmes* "Yaş ot yanmaz, elçi ölmez". Yaş otun yanmadığı gibi, elçi de ölmez, öldürülemez. Her ne kadar elçiliği ağır ve acı olsa da onun elçiliği gönderen tarafındandır. Bu ulu Tanrı'nın "mâala'r-Rasûlilla'l-Belâgu" sözü gibidir (DLT II: 288; DLT III: 47-48).

⁹ Arapçada *resûl*, (ç. Rusul) ve *vâfid*: haberci, elçi (Mutçalı tarihsiz: 321, 996-997). Farsçada *peygâm* veya *piygâm*, haber, mesaj; *peygâmbër*, haberci; *peygâmfiristâden*: haber göndermek; *peygâmborden*: haber götürmek (Kantar 1998: 158).

elçileridir. Pek çok işler elçiler ile görülür; iyi neticeler elçiler vâsıtası ile elde edilir. Elçi çok akıllı, temkinli ve sözünü ifade edebilmesi için bilgili olmalıdır. Vazifesinde muvaffak olabilmesi için, sözün içini ve dışını bilmesi zaruridir (KB: 2596-2601).

3.2. Huy ve Mizaç

Elçi gözü, gönü tok, içten bağlı, itimat edilir, doğru ve dürüst tabiatlı bir insan olmalıdır. Açgözlü adam kendisine hâkim olamaz. Haris olanlar elçiliğe lâyık değildirler. Elçi hayâ sahibi, çok sakın ve nazık bir insan olmalıdır. Yumuşak huylulukla beraber, her türlü bilgiye de sahip bulunmalıdır (KB: 2607-2621).

3.3. Meslekî Bilgi ve Beceri

Elçi zekâ ile birlikte inşanın (kâtiplik mesleğine) her çeşidine vâkıf olmalıdır. İnşa bilen insan zaten zeki olur. Yazmalı, okumalı ve başkalarının sözünden de istifade etmelidir. Elçi her türlü faziletleri tam olarak bilmelidir. Bu faziletler insan yüzünü aşırtır. Çok kitap okumalı, söz söylemesini bilmeli, şiirden anlamalı ve kendisi de şiir yazmalıdır. Heyet ilminden ve tıptan anlamalı, rüya yorumlamasını bilmeli ve sözü yorumladığı gibi çıkmalıdır. Hesaba, hendeseye vâkıf olmalı, cezir ile mesaha ilmini de bilmelidir. Bundan başka, çok iyi tavlâ ve satranç oynamasını bilmeli ve rakiplerini iyice sıkıştırmalıdır. Cirit oyununda mahir olmalı ve ok atmasını iyi bilmeli, kuşçuluk ve avcılıkta da başkalarına üstün gelmelidir. Konuşurken, bütün dilleri konuşmalı, yazarken bütün yazıları yazmalıdır. Elçilik için bütün bu faziletleri bilen bir insan lâzımdır. Böyle elçi işinde muvaffak olur (KB: 2628-2637).

3.4. Gözü Açık ve Hazır Cevap

Elçi zeki, âlim ve uyanık olursa, her yerde hoş karşılanır ve beyine faydalı olur. Elçi kötü, kof ve boş olursa, onun gittiği yerde, şüphesiz, beylerin itibarı kaybolur. Her işte emniyetle hareket edebilmesi için, elçi olarak gidecek kimsenin çok iyi bir insan olması gerekir. Karşısına ne gibi meziyetler ile çıkarlarsa çıksınlar, o rakiplerini yenmeli ve kendisini saydırmalıdır. O her çeşit insanın sözünü dinlemeli, anlayıp bilmeli, fakat bunu açığa vurmamalıdır. Elçi her türlü fazilete sahip olursa, beyi büyür ve adı o memlekette yükselir. Elçi sorulan suale doğru cevap verebilmesi için, sözden anlar ve hazır cevap bir kimse olmalıdır (KB: 2638-2648).

3.5. Zafiyet

Elçi şarap içmemeli ve nefesine çok hâkim olmalıdır. Eğer sarhoş eden şarabı içersen, gönlin sırrını açmış ve içindekileri dışarı dökmüş olursun (KB: 2649-2659).

3.6. Fasîh Dil

Elçi fasîh dilli ve gönül sahibi bir kimse olmalı, sözde usta ve akılda üstün bulunmalıdır. Elçi kuvvetli bir hafızaya sahip olmalı ve sözü unutmamalıdır. Ne gibi söz duyarsa duysun, onu sıkı tutmalıdır (KB: 2660-2662).

3.7. Dış Görünüş ve Söz Söyleme

Yüzü güzel, kendisi yakışıklı ve saç-sakalı düzgün olmalıdır. Boy posça da insanlar arasında temayüz etmelidir. Elçi büyük himmet sahibi ve mert bir insan olmalıdır. İnsanın kıymeti bu iki şey ile ölçülür. Sözü yumuşak ve şeker gibi tatlı olmalı, tatlı söze karşı büyük küçük, herkes yumuşar. Elçinin işi hep sözle olur. Sözü iyi olursa, dileğine kavuşur. Devletli hükümdar böyle bir insan bulursa, onu elçi olarak seçebilir. İster uzakta yat-yabancılarla, ister yakındaki kendi adamlarına olsun, onu elçilikle gönderebilir (KB: 2663-2668).

4. Yûsuf Hâs Hâcib'in Ülkesi Türk Hakanlığı'nda Elçiler ve Görevleri

Yûsuf Hâs Hâcib'in bu görüş ve tavsiyelerine göre devletin merkez teşkilatının yazışma dairesi divân-ı inşâ'nın başkanı münşi veya bu dairenin mensupları olan kâtipler elçilik yapabilecek en münasip kişiler olarak ön plana çıkmaktadır. Orta asır İslam devletlerinde merkezin iç ve dış yazışmalarının yürütüldüğü divân-ı inşâ, divânü'r-resâil veya divânü'l-mektûbât ve divân-ı tuğra gibi isimlerle zikredilen yazışma dairelerinde çalışan kâtipler (debîrler) ve onların başkanları olan münşiler, Türkçe, Arapça, Farsça ve Grekçe gibi zamanın ve bölgenin dillerini iyi bilirlerdi. Meşhur şiirler ile klasik mahiyetteki eserleri okuyan, diplomatik yazışmalar, tayin, terfi, ikta vs. konulardaki ferman, menşur, misal, taklîd ve tevîz gibi belge türleri üzerinde iyi bir eğitim almış zeki ve devletin itimat ettiği güvenilir kişilerdi. Devletin iç ve dış meseleleri ile gündemlerine vakıf idiler.¹⁰ Mesleki açıdan iyi yetişmiş bu kişilerde Yûsuf Hâs Hâcib, elçilik vazifesi için onların aynı zamanda söz söylemesini bilen, tatlı dilli, hafızası kuvvetli ve hazır cevap bilginler olmasını da aramaktadır.

Bu perspektiften bakılırsa Yûsuf Hâs Hâcib'in ülkesi Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda tarihi kayıtlarda rastladığımız elçilerin üç ana sınıftan seçildiği görülür. İlk sınıf, hakan soyundan gelen ögeler ve teginlerdir. İkinci sınıf, fakihler, kadılar, hatipler, hâcipler, vezirler, münşiler, kâtipler ve sairden oluşan bilgin ve bürokratlardır. Son sınıf ise uzak memleketlerden gelen ve giden tüccarlardır. Hakan

¹⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Genç (1981: 260-262), Kurpalidis (2007: 57-102).

soylu öge ve teginler, gerek bilgi ve birikim gerekse iki ülke arasındaki olayların doğrudan veya dolaylı muhatapları olduklarından, huzuruna çıktıkları ülke hükümdarı veya vezirlerinin karşısında söz söylemekten aciz kalabilirlerdi. Dolayısı ile onlara söz söylemede usta bürokrat bilginler eşlik ederdi. Nitekim Türk Hakanlığı'nın Mâverâünnehr bölgesini yöneten Ali Tegin'den sonra yerine geçen küçük yaştaki oğlu Arslan İlig Yûsuf'un Gazneli topraklarına saldırıp başarısız olunca Sultan Mesûd'un mukabelede bulunmasını önlemek için Belh vilayetinde bulunan Sultan'a 1035 ve 1036 yıllarında iki kez elçilik heyeti göndermesi bu konuda güzel bir örnek teşkil etmektedir. İlk heyete küçük yaştaki Öge Mûsâ Tegin ve Semerkantlı bir fakih, ikincisine de Alp Tegin ve Buhara hafibi Abdullah Fârisî başkanlık etmiştir (Beyhakî 1982: 548). Müzakere sırasında Gazneli vezirin elçilere hitaben "Bu emîrlere nasıl kefil oldunuz?" sorusuna, Öge Musa Tegin hiç bir cevap veremezken, diğer elçi ortaya atılarak, "Biz, Sultan'a özür beyan etmek için gönderildik. Çünkü emîrlerimiz henüz gençliğinin baharında. Onları sahtekârlar hile ile fesada yöneltti." şeklinde verdiği cevap ile havayı yumuşatmıştır (Beyhakî 1982: 548).

Taraz hâkimi Buğra Han Muhammed'in hakanlık ülkesinden dönen Sultan Mesûd'un elçilik heyetine refakatle gönderdiği elçilerden biri bilginlerden iken, diğeri bir hâcib idi (1034) (Beyhakî 1982: 572). Doğu Türk hakanı Arslan Han Ahmed, Halîfe el-Mustazhir Billah'a elçi olarak Ebu'l-Mecd el-Kâşgarî isimli Hanefî fakihî göndermiştir ki, Türk hakanlarının ilk kez nasıl Müslüman olduğu konusunda etrafındakileri bilgilendirmişti (1105) (İbnü'l-Esîr IX, 1991: 236). Batı Türk hakanı Arslan Han Muhammed'in dârü'l-hilâfe'ye, yani Abbâsî halifesine gönderdiği elçi de bir Hanefî fakihî olan Hüseyin Ali el-Lemâşî idi (1128) (Kureşî I 1978: 215). Tüccar menşeli elçiler ise Hakanlığın güney doğusundaki sınır ticaret şehri olan Hotan'dan Çin'e giden ticarî heyet mensupları idi. Bunlara dair kayıtlar Sung sülalesi (960-1279) tarihi (*Sungnâme*) ve Liao sülalesi (907-1125) tarihlerinde (*Liaonâme*) yer almaktadır.¹¹

Yûsuf Hâs Hâcib'in elçilerde aradığı cesaret ve etkili konuşma vasıflarına iyi bir örnek teşkil eden ve sıra dışı bir elçi olan Mâverâünnehr fatihi Hakanlı İlig Nasr b. Ali'nin elçiliğini burada zikretmeliyiz. O bizzat kendisinin elçisi olarak tebdili kıyafet ile Sultan Mahmûd ile görüşmüştür. Rivayet özetle şöyledir; İlig Nasr gece olunca yanında bir köle ile Ceyhûn kıyısına gider. Orada kölesini bırakır ve sabaha kadar kendisinin dönüşünü beklemesini, aksi halde geri dönmesini emreder. Karşı kıyıya geçince tebdil-i kıyafet ile Sultan Mahmûd'un ordusu arasına karışır. Bir hâcibe ulaşarak ondan, İlig'in elçisinin bir mektup getirdiğini Sultan'a bildirmesini söyler. Sultan durumdan haberdar olunca onun derhal huzuruna getirilmesini emreder. Elçi olarak İlig huzura girerken Sultan'ı eğilmeksizin büyük bir gurur ve kibir edası ile

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Nuraniye Hidayet (1992).

selamlar. Huzurda bulunan devlet erkânı bunu protesto etse de, Sultan bu cesur elçiden mektubu kendisine arz etmesini ister. Ancak İlig, “bir dil ve iki kulak sahibi iki kişiden” başka herkesin huzurdan çıkmasını şart koşar. Sultan bu cesaret ve zekâ abidesi elçinin tavırları karşısında sarsılmış olan öz güvenini toparladıktan sonra dediğini kabul eder ve herkesi dışarı çıkarır. Tekrar mektubun kendine arz edilmesini ister. İlig, Sultan’ın tahtına yaklaşıp, “Ben İlig’im.” deyince Sultan heyecandan tahtından düşecek olur. Tahtından iner ve tokalaşırlar. Sonra İlig, iki taraftan yaklaşık iki yüz bin kişilik atlı ordunun galibiyet ya da mağlubiyetten birine hâsıl olmak için sayısız insanın ölmesi, kadınların dul ve çocukların yetim kalmasının hesabının Allah’a nasıl verileceğinden bahisle, “Şimdi sana başımı getirdim. İşte ben ellerinin arasındayım. Bana istediğini yap. Kıyamet gününde aleyhine olarak sana bir hasımlığım yoktur.” hitabından Sultan Mahmûd çok etkilenir. “Senin İlig olduğunu hangi alamet tasdik eder?” diye sorunca İlig, Sultan’dan o gece dönmesi için izin vermesini, ertesi gün sabah olunca barış ve sihrî akrabalık tesis etmek için bir elçilik heyetini kendisine göndereceğini ve savaş davullarının yerine neşe deflerinin sesini duyacağını söyler. İlig o gece döner ve ertesi gün sözünde durarak muhteşem hediyelerle birlikte bir elçilik heyetini Sultan’a gönderir. Mahmûdîler de, İligîleri en güzel surette karşılar. Böylece iki taraf arasında elçiler gelip gitmeye başlar (Karşî 1898: 133-134).

Yûsuf Hâs Hâcib’in elçilerde aradığı vasıflardan biri de onların uyanık olması, karşı tarafın eksik ve fazlasını görmesi, ancak onlara bunu fark ettirmemesidir. Nizâmü’l-Mülk bunu daha açık bir şekilde “istihbarat” olgusu içinde genişçe ele alır. Bu nedenle elçilerin görevlerini sulh yapma, anlaşma yapma, siyasî evlilikleri icra etme, önceki anlaşmaların hatırlatılması, taziye ve tebrik, haberleşme, unvan ve lakap tevcihleri, şikâyet, yardım talep etme, zafer ve fetihleri bildirme, ittifak tesis etme vb. yanında yüzlerce görevleri olduğuna vurgu yapar. Ayrıca ortaçağ İslam toplumu ve devletlerinde saygın yerleri olduğu için Hz. Peygamber soyundan gelen kişilerin (seyyid ve şerif) bilhassa elçi seçilmelerinin yararlı olacağına işaret eder.¹² Elçinin

¹² Nizâmü’l-Mülk meşhur eseri *Siyâset-Nâme*’nin XXI. faslında elçi ve elçiliklerle ilgili özetle şu bilgileri vermektedir: Kavranması zaruri olan bir başka husus da şu ki: Padişahlar sanıldığı gibi yekdiğerine elçileri sırf haber ve mektupları iletsinler diye göndermemektedirler. Elçileri yollamakta irili ufaklı yüzlerce niyetleri vardır. Örneğin ordusunun aşır aşamayacağını anlamak için yolların, geçitlerin ve nehirlerin vaziyetinden haberdar olmak, atların yemleyeceği yerleri tespit etmek, ilgili yere tayin edilen memurların kim olduklarını teşhis, söz konusu padişahın ordusundaki asker sayısını, levazımat ve teçizatının miktarını, sofrası ve meclisinin niteliğini, dergâhının tanzim şeklini, çevgân ve av ile arasının olup olmadığını, huyu suyunu, ihsan ve gayretini, kılık kıyafetini, davranışlarının nasıl olduğunu, zalim yahut adil, genç yahut yaşlı mı olduğunu, illerinin mamur mu bakımsız mı olduğunu, ordusunun kendisinden razı olup olmadığını, raiyyetinin zengin mi fakir mi olduğunu, cimri mi cömert mi olduğunu, işlerde ihmalkâr mı itinalı mı olduğunu, vezirinin liyakati, takvası, sipah-sâlârlarının tecrübeli

uyanık ve gözü açık olmasına ilişkin görüşlerini Sultan Alp Arslan'a gelen Türk Hakanlığı elçisinin dikkatli tavrı ve istihbaratçı yaklaşımı üzerinden anlatır: "Sultan Şehîd Alparslan, Semerkand Hanı (Batı Türk Hakanlığı hakanı) kendisine itaat eylemediğinden ötürü Mâverâünnehr'e sefer için niyetlendi. Askerlerini toplayarak Semerkand hanı Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim'e bir elçi yolladı. Ben de cereyan eden hadiselerle ilgili beni haberdar kılması için kendi namuma DanişmendEşter'i Sultan Şehîd Alparslan'ın elçisiyle gönderdim. Sultan Alp Arslan'ın elçisi Han'a mektup ve haberi ulaştırdıktan sonra Han, Semerkand'dan kendi elçisini Sultan'ın elçisiyle buraya yolladı. Han'ın elçisine yer gösterilerek, âdet olduğu üzere huzura çağrılıp mektup ve haberi arz etmesi istendi. Öteden beri elçiler; Sultan'a şifahen iletemeyecekleri sözleri hükümdara ulaştırırsınlar diye vezirlerle rahatça müzakere ederek maruzat ve taleplerini arz ederlerdi. Bir defasında bendeniz otağımda işte böyle vezirlerden bir cemaatle oturmuş satranç oynamaktaydık. Bunlardan birisini satrançta yenmiş, yüzüğünü de rehin olarak almıştım. Sol el parmağıma bol geldiği için yüzüğü sağ elime takmıştım. Bana Semerkand elçisinin kapıda olduğu haber verilince, satranç takımını kaldırıp elçiyi içeri almalarını söyledim. İçeri gelip

ve savaş deneyimi geçirmiş olup olmadıklarını, nedimlerinin işlerinin ehli ve hoş-eda olup olmadıklarını, bu padişahın nelerden haz nelerden nefret ettiğini, şarap tesiriyle şen şakrak ve hoş sohbet olup olmadığını, işlerinde dini emirleri gözetip gözetmediğini, şefkat ve himmet sahibi olup olmadığını, şuurlu yahut ebleh olup olmadığını, nüktedan yahut resmi olup olmadığını, oğlanlara mı kadınlara mı düşkün olduğunu öğrenirler. İşte bir gün bu padişaha galebe çalmak, ona muhalefet etmek yahut kusurunu yakalamak arzu ederler ise eksiğinden geldiğinden haberdar olduklarından ötürü Şehîd Alparslan zamanında kulunuzun başına geldiği gibi, ona karşı olan emellerine layıkıyla ulaşırlar. Elçilerin nasıl fitne kumkuması olduklarını arz etmek için bendenizde bunları zikretme ihtiyacı hâsıl oldu. Padişah ve memlekette bir noksan ve kusur bulmak için gözleri fıldır fıldır döner. Padişah boş bulunduğunda işte bunlardan ötürü töhmet ve zan altında bırakılırlar. Padişahların böylesi tenkitlere maruz kalmamaları için bu noktalarda ihtiyatı elden bırakmamaları ve basiretli olmaları, davranışlarını denetlemeleri, güzel alışkanlıklar edinmeleri, işleri liyakatli ve itikadlı temiz insanların eline teslim etmeleri gerekir. Elçiler de boy posça alımlı, padişaha hizmet tecrübesi olanlar; sözünü sakınmadan söyleyenler, nice seyahatlerde bulunmuş, her ilmi nefsinde toplamış, hafızası kuvvetli ve ferasetli kişiler arasından seçilmelidir. Şayet elçi ihtiyar ise âlim olanı tercih edilmelidir Elçinin nedim olması daha emniyetlidir. Elçiliğe gönderilen kimsenin yiğit, gözü kara, silah, süvari ve savaşçılık gibi meziyetlere sahip oluşu menfaatimizedir Zira bu meziyetleri gördüklerinde adamlarımızın hepsinin bu ölçüde olduklarını düşünürler. Ve dahi nesep ve şerefinden ötürü ona kötülük edemeyip hürmet edeceklerinden elçinin seyyid ya da şerif olanı daha makbuldür. Şaraba düşkün, şaklaban, kumarbaz, geveze, adı sanı belirsiz kişiler elçiliğe layık değildir. Nice zaman padişahların elçileri haddi hesabı olmayan hediyelerle cevahirat ile göndererek barış talebinde bulunmaları muhataplarda kendilerinin aciz ve yumuşak başlı oldukları intibasını uyandırmış, elçinin ardından ordular toplayarak taarruza geçmişler ve düşmanlarına galebe çalmışlardır. Elçinin tavırları, bilgi ve görgüsü belirleyicidir. Dolayısıyla bu tür işlerde elçinin tavrı ve muhakemesi pek olsa gerektir (Nizâmü'l-Mülk 1999: 68, 70).

meramını anlattığı esnada elçinin gözü gayri ihtiyari parmağına ve oynadığını yüzüğe ilişiyordu. Sözlerini bitirince kalkıp gitti. Sultan, elçisinin yanına Han'ın cevabını getirmesi için kendi elçisini vererek geri gönderilmesini emredince ben de pek seri olduğundan ötürü tekrar Eşter Danişmend'i yolladım. Elçiler Semerkand'a Han'ın yanına vardıklarında, Şemsü'l-Mülk elçiden Sultan Alp Arslan ile ilgili izlenimlerini, ona dair kanaatlerini, askerinin miktarını, askeri teçhizat ve ihtişamını, dergâh ve divan düzenini, memleket nizamının esaslarını anlatmasını istedi. Elçi: "Efendim, siyaset ve heybet, ferman ve padişahlık nokta-i nazarından Sultan'ın hiçbir eksiği gediği yoktur. Askerinin miktarını yalnız Allah bilir; teçhizat, askeri levazımat, tecemmülünün [ağır silahlar vs.] haddi hesabı yok; saray, divan ve dergâhının tanzimi mükemmel. Bir kusur hariç! O da olmayaydı memleketleri dört dörtlüktür!" Şemsü'l-Mülk: "Neymiş o kusur?" diye sordu. Elçi, "Sultan'ın veziri Râfızîdir.¹³" dedi. Han: "Peki nasıl anladın?" diye sordu. Elçi, "Şöyle ki, kendisiyle konuşmak için bir gün öğle namazı vakti bu vezirin otağına gittim. Sağ el parmağına bir yüzük takmış olduğunu ve bu yüzüğü parmağında çevirerek benle konuştuğunu dikkat ettim." Danişmend Eşter anında bendenize bilesiniz ki elçi burada Şemsü'l-Mülk'ün nezdinde sizin hakkınızda şu şekilde sözler sarf etmiştir, diye yazdı. Bendeniz bu durumdan çok rahatsız oldum. Sultan Alparslan Şafiî mezhebini sürekli eleştirmekte ve bundan dolayı her daim bana serzeniş etmektedir. Semerkand hanının huzurunda

¹³ Sünni Selçuklu, Gazneli ve Türk Hakanlığı devletleri birbirlerini dinî yönden kontrol eder, ehl-i sünnet dışı Râfızilik vb. itikadın yayılmasının önüne geçerek tedbirler alırlardı. Bunun bir örneği Türk Hakanlığı ve Gazneliler arasında yaşanmıştır: "Sultan Mahmûd bir elçiyi Buğra Han (Muhammed b. Yûsuf) nezdine, Mâverâünnehr'e gönderdi. Mektupta "Allah katında sizin en üstününüz, (Allah'tan) en çok sakınanınızdır." faslının açıklaması yazılmıştı. Erbab-ı hakâik ve eshab-ı dakâik (uzmanlar), bu açıklamayı takiyyenin (Allah'tan korkma, sakınma) bilgisizlikten olduğu kanaatine vardılar. Çünkü insan ervahının bir eksikliği, bilgisizlik eksikliğinden daha kötü değildir. Bilgisizlikten daha kötüsü yoktur. Allah'ın "Kendisine ilim verilenler, derecelerle yükseltilir" sözü, bu meselenin doğruluğuna şahittir. Bunun için biz, Mâverâünnehr fakihlerini ve Doğu Ülkesi bilginlerini en erdemli Hakan'ınıza haber vermeye çağırıyoruz ki, bu yapılması gereken bir zaruret değildir, nübüvvet, velâyet, din, İslam, iman, ihsan, takva, emri maruf, nehyi anilmünker, sırat, mizan, rahmet, şefkat, adalet ve erdem nedir? Mektup, Buğra Han'a ulaşınca kendi haline kaldı. Mâverâünnehr ve ülkenin diğer bölgelerindeki fakihleri çağırarak bunun anlamı üzerine istişare yaptı. Her birinden bu konuda bir kitap yazmasını istedi. Bu kelimelere cevap olacak kitabın yazılabilmesi için dört aylık bir süre talep ettiler. Fakat böyle bir sürenin zararlarından en önemlisi, gelen elçilere hazineden yapılması gereken harcamalardı. Fakihler de buna dâhildi. Buğra Han'ın oldukça bilgili, nesir ve nazımda bir deniz olan belagatlı ve erdemli kâtibi Muhammed b. Abduh, bu soruları iki kelimeye cevaplayabileceğini söyledi; "Allah elçisi buyurdu ki, "Allah'ın emrini yüceltme ve yarattıklarına şefkat." Mâverâünnehr fakihleri parmaklarını ısırarak hayret ettiler. Bunun tam bir cevap olacağını söylediler. Hakan çok mutlu oldu. Çünkü kâtibinden yeterince hoşnuttu. Fakihlere ihtiyaç kalmamıştı. Cevap, Gazne'ye ulaştığında herkes bu cevabı yeterli buldu (Nizâmî Arûzî: 1982: 73-75)."

gammazların bana Rafızî yaftasını yapıştırdıkları, şayet Sultan'ın kulağına giderse, onun gazabına düşer olurum. Bütün masumluğuma rağmen Sultan bu durumdan haberdar olmasın diye bendeniz rica ve minnet etmeden hilat verdim, 30.000 altın dinar harcadım (Nizâmü'l-Mülk 1999: 69-70)."

İstihbarat konusunda en gelişmiş Türk devletlerinden biri olan Gaznelilerin, hakanlık elçilerini yanıltmak ve kendilerini daha güçlü ve ihtişamlı göstermek için bazı tedbirlere başvurdukları kayıtlıdır. Nitekim Türk Hakanlığı elçilerini etkilemek için Sultan Mahmûd'un hazırlattığı ziyafet meclisini tarihçi Utbî ayrıntısı ile tasvir etmiştir: Sultan Mahmûd'un oturduğu makamın iki tarafına ileri gelen Türk kölelerinden siyah, beyaz, kırmızı, sarı, açık kırmızıya yakın toz renkli ve yeşil ipek elbise giyimli yaklaşık iki bin kişi karşılıklı saf tutmuşlardı. Sultanın beş yüz kişilik has köleleri, derecelerine göre yer almışlardı. Onlar da rumî ipek elbiseler giymiş, murassa mücevherli altın kemerler kuşanmış ve omuzlarının üzerinde altın kuşaklar takmıştı. Bu kölelerin etrafını büyük kırk fil çevrelemişti. Fillerin çulları rumî ipek kumaşlı, üzengi askıları kızıl altından olup, üzerine kıymetli yakutlar yerleştirilmişti. Bunların arkasına rengârenk zırhlı yedi yüz fil dizilmişti. Askerlerin çoğu zırhlı idi. Zırh ustaları bunları öyle yapmışlardı ki, parlaklığından gözler bakamazdı. Atlıların önüne piyadeler yerleştirilmişti. Muhtelif boyutlardaki mızraklarını doğrultmuşlar, kalkanlarını kaldırmışlar ve kılıçlarını çekmişlerdi. Karanlıktaki aya benzeyen yanı başındaki hâcibleri, kılıçlarının kabzasını tutmuş çekmeye hazır vaziyette idiler. Türk hakanlığı elçileri bu düzen içinde huzura kabul edildiler. Bundan oldukça etkilenen elçiler, resmî görevlerini yerine getirdiler ve ziyafet sofrasına götürüldüler. Elçiler orada cennetten başka yerde bulunmayacak, kızıl altından ve gümüşten havuz gibi büyük mürassa tabaklar, sahan ve yemek takımları ile baştanbaşa döşenmiş bir sofrayla karşılaştılar. Sultanın ahşap odasında tahtalar, birbirine altın kuşaklar, çubuklar ve çivilerle tutturulmuş, ipek halılarla döşenmişti. Sultanın oturduğu yerde çokgen ve dairesel parçaların içi, Acem kisraları, Rum kayserleri, Hind rayları ve Arap kayllerinin (prenslerinin) sahip olamadığı mücevherlerle doldurulmuştu. Altın sahan ve tabaklar en iyi misk, anber, ıtr kâfuru, kokulu udve bunlar gibi altın, bedehşan ve behreman yakuttan meyvelere benzer yapılmış ağaç kavunu ve narenciye ile doluydu. Güzel sakiler içecek dağıtıyordu. Sofranın bu süsünden oldukça etkilenen elçilerin, neredeyse akılları başından gidecekti. Meclisten ayrılmak için izin isteyen Türk Hakanlığı elçilerine Sultan, hilatler giydirerek geri gönderdi (Menîî II 1286: 129-132; Curfâdekânî 1374: 319-321).

5. Elçilerin Gidişleri ve Gelişlerine Dair Usul ve Adap

Türk Hakanlığı, Gazneliler ve Selçuklular arasındaki ilişkilerin durumuna göre tayin edilen elçilerin geliş ve gidişlerinde takip edilen usul ve adaba dair devrin

kaynaklarına yansıyan bilgiler mevcuttur. Elçilerin ileteceği mesajı içeren mektup, divân-ı resâilde kâtipler veya bizzat münşi tarafından muhatabın diline göre Arapça¹⁴ veya Farsça olarak hazırlandıktan sonra hakanın veya sultanın onayına sunulurdu. Elçilik heyeti elçiliğin amacına uygun kişilerden belirlenir ve sonra heyetle birlikte karşı tarafa götürülecek olan hediyeler kayıt altına alınırdu. Siyasî evlilikler¹⁵ söz konusu ise kıymetli, paha biçilmez hediyeler ve mücevheratın tek tek kimlere verileceği yazılırdı.¹⁶ Hem elçileri hem de beraberindekileri koruyabilecek kadar süvari ve piyadelerden oluşan muhafızlar onlara refakat ederdi. Yol güzergâhında ülkesinden çıkıncaya kadar ülkenin kendi memurları, diğer ülke topraklarına girdiği andan itibaren hudut memurları onları karşılar, gelen elçilik heyetindeki kişileri rütbelerini, muhafızlarını ve toplam sayılarını, yanlarında getirdikleri mal ve mülkler ile ne amaçla geldiklerini bir süvariye saraya göndererek hükümdarlarını haberdar ederlerdi. Saray memurları da buna göre hazırlıklı bulunurdu. Yol üstünde yerel hâkimler vs. kişilerin elçilere mani olmaları onların cezalandırılmasına veya sefere neden olabilirdi. Usulüne uygun şekilde yol boyunca konaklanan yerleşim birimlerinde oranın âmili (valisi), muktası (ikta sahibi) ve ileri gelen memurları tarafından ağırlanırlar ve nihayet her merhalede yanlarına katılan bir mutemet memur refakatinde hükümdarın bulunduğu saraya veya otağa gelirlerdi. Gelen elçi

¹⁴ Kadır Han Yûsuf'a ve Halife'ye bildirerek aralarındaki anlaşmaların yenilenmesini arzu ediyordu. Bu amaçla Ebû Nasr Mişkân kalemiyle, Kadır Han Yûsuf'a Farsça, Halife'ye ise Arapça bir mektup yazdırdı (Beyhakî 1982: 77-78).

¹⁵ Sultan Mahmûd, İlig Nasr'ın "Türk denizinden bir yetîme inci" kızını kendisine "İrân'a" getirmesi ve nikâh işlerini yapması için, Türk Hakanlığı nezdinde de büyük bir saygınlığı olan İmâm Ebu't-Tayyibes-Sa'lûkî ve Serahs valisi amcası Togancuk'u pek kıymetli hediyeler; sayısız altın külçeler, Behramân yakutları, en güzel inciler, kumaş ve ipek döşekler, nâdir göçebe ve şehirli eşyaları, altınlı çini porselenler, içlerine kâfûr ağacı kokuları doldurulmuş gümüş kaplar, bundan başka Hind şalları, ûd parçaları, parlak kılıçlar, zikzaklı rengarenk giyimli tahtırevanı ve göz kamaştıran başı örtülü dişi filler, hörgüçlü develer ve cins atlar ile birlikte elçi olarak Özkend'e gönderdi. İlig Nasr onları en iyi şekilde karşıladı. Nikâh işlerinin sona ermesine kadar ikram, izzet ve hürmet ile ağırlanan elçiler, Türk hatununu ve mukabil hediyeleri işlenmiş madenler, misk keseleri, iyi cins atlar, köleler, cariyeler, ak doğanlar, hutuvv boynuzları, bertâs kürkleri, samurlar, Çin eşyaları yanlarına alarak başarı ile geri döndüler (Menîni II 1286: 28-31; Curfâdekânî 1374: 249-250; İbnü'l-Esîr IX: 154; Reşîdeddîn II/4. 1999: 142-143).

¹⁶ Meselâ, Gazneliler tarafından Türk Hakanlığı hakanı Kadır Han'a sunulmak üzere ve evlilik merasimi için gerekli olan kıymetli hediyeler hazırlandı. Cevherlerle işlenmiş iki altın kadeh, inci gerdanlıklar, altınlı dokuma elbiseler ve bundan başka, Rûmî, Bağdâdî, İsfahânî ve Nişâbûrî her çeşit kumaşlar, Hind sarığı, misk, ud, anber ve yekdâne denilen iki cevher kolyeden müteşekkil hediyeler, Kadır Han, oğlu Buğra Tegin, hatunlar, gelinler, amcalar, hâcibler ve haşemlere takdim edilecekti. Hediyelerin hepsi kayıt altına alındıktan sonra elçilere teslim edildi. Elçilik heyeti Mart 1031'de Perşembe günü Belh'ten Kâşgar'a doğru yola çıktı (Beyhakî 1982: 237).

pek itibarlı bir şahsiyetse sarayın bulunduğu şehre gelmeden birkaç konak önce veya güzergâhta bulunan bir önceki şehirde devletin ileri gelenleri tarafından bizzat karşılanırdı.¹⁷

Sarayda elçiler saygınlık durumlarına göre hâcibler, kethüdalar veya bizzat vezir tarafından karşılanırlar ve ihtiyaçları onlar tarafından görülürdü. Bu andan itibaren orada nasıl bir muamele görecekları tamamen iki ülke veya taraf arasındaki ilişkilere ve elçinin maharetine bağlıdır. İlişkiler dostluk merkezinde ve geliş amacı önemli ve acil ise elçiler, hâcibler vasıtası ile hükümdarın huzuruna çok geçmeden çıkarılırlar ve onu eğilerek selamladıktan sonra amaca uygun görüşme ve müzakerelere geçilirdi. Hal ve hatır sorulur, akabinde mektup okunurdu. Anlaşma yapılacaksa ileri gelen fakih ve kadılar şahitlik ederdi. Elçilerin kaldıkları süre zarfında sarayda ziyafetlerle hoş vakit geçirmeleri temin edilirdi. Bu arada elçiler, vezir ve bazı saray görevlileri ile özel görüşmeler yaparak, dostluklar kurarlar ve bilgi edinmeye çalışırlardı. Dönmeden önce elçilere hükümdar tarafından hediyeler ve hilatlar verilirdi. Yapılan anlaşmanın yürürlüğe girmesi ve kontrol edilmesi için bazen bizzat vezir, bazen de ulemadan veya hâcib ve divan reisi gibi memurlardan biri dönen elçilere hem refakat hem de elçi olarak eşlik ederlerdi. Bu refakatçi elçiler, bazen aylar bazen de yıllarca anlaşmanın uygulanıp uygulanmadığını veya tartışmalı konuların sonuçlanmasını bekleyebilirlerdi.¹⁸ Dönen elçilerinden hükümdar şayet memnun kalmış ise onları nakdî ödül ya da bir bölgeyi ona iktâ olarak vererek, taltif ederlerdi.¹⁹

Ancak ilişkiler kötü ise bunun derecesine göre, gelen elçiler günlerce veya aylarca hükümdarın huzuruna çıkarılmayı beklemek zorunda kalabilirlerdi. Bu sırada saray görevlileri onlardan gizli veya açık malumat edinmeye çalışırdı. Elçiler huzura

¹⁷ Gazneliler Hârizm’e sahip olmadan önce Halife Kadir Billah, Hârizmşâh Me’mûn’a hilat, menşur ve sancak göndererek ona “Aynü’d-Devle ve Zeynü’l-Mille” (devletin gözü ve dinin süsü) unvanlarını verdiğinde, Hârizmşâh, Sultan Mahmûd’un tepkisinden korktuğu için bunu kabul etmekten imtina etmişti. Bu nedenle Halife’nin elçileri Hârizm merkezinde değil, yol üstünde Bîrûnî tarafından karşılanmış ve Hârizmşâhların yıkılışına kadar bu olay sır olarak kalmıştı (Beyhakî 1982: 735).

¹⁸ Gaznelilerin Türk Hakanlığı’na gönderdiği elçiler uzun süre Türkistan’da ikamet etmek zorunda kalmışlardı. Eylül 1031’de Gazne’ye gelen mektuplarda, Kâşgar’da hakan Kadir Han ile elçiler arasında görüşmelerin devam ettiği ve henüz bir sonuca varılamadığı bildirilmekte idi (Beyhakî 1982: 310). Nihayet, elçiler Kâşgar’da yaklaşık dört yıl kaldıktan sonra başarılı olarak, Gazne’ye dönmek üzere yola çıktılar (Eylül 1034) (Beyhakî 1982: 450-451). Yine bir başka elçilik heyeti de Türk Hakanlığı ülkesinde bir buçuk yıl kaldı (Beyhakî 1982: 574).

¹⁹ Yukarıda sözü edilen Gazneli elçilerinden Ebu Sâdık et-Tebânî, maharetli bir diplomat idi. Türk Buğra Han’ı, onun münazara kabiliyetine hayran kalmış ve bu yönü ile onu Ebû Hanîfe’ye benzetmişti. Ebu Sâdık et-Tebânî, bütün meseleleri ikna yolu ile birer birer çözerek, Arslan Han ve Buğra Han ile ayrı ayrı anlaşmalar yaptı. 1038-1039 yılı içinde Gazne’ye başarı ile döndüğünde, ödül olarak kendisine Nişâbûr kadılığı verildi (Beyhakî 1982: 574).

alındıklarında azarlanabilirler, hatta nadiren de olsa işkence ve ölüme maruz kalabilirlerdi.²⁰ Ancak, Yüce Tanrı Kur'an-ı Kerim'de bu husustaki "Elçiye düşen doğru haberi iletmekten başka bir şey değildir." [Nur suresi; 54] hükmüne ona zarar vermek, o ülkenin iyi imajını bozar, ayıbı olarak görülür ve çoğu zaman savaş sebebi olurdu. XI. yüzyıl Türk devlet geleneğinde de bu hüküm geçerli idi. Nitekim bugün kullandığımız "elçiye zeval olmaz" atasözünün bir benzerini Kâşgarlı nakletmektedir: "*Yaş ot köymes, yalaşar ölmes* (Yaş ot yanmaz, elçi ölmez.). Yaş otun yanmadığı gibi, elçi de ölmez, öldürülemez. Her ne kadar elçiliği ağır ve acı olsa da onun elçiliği gönderen tarafındandır. Bu ulu Tanrı'nın "mâala'r-Rasûlilla'l-Belâgu" sözü gibidir (DLT II: 288; DLT III: 47-48)." Sultan Sencer, Katvan savaşı öncesi Karahıtay Gür Han'a gönderdiği tehditkâr mektupta "Onlar (Oğuzlar) attıkları oklarla bir kılı bile ikiye yararlar." denilince, Gür Han mektubu okuduktan sonra, Selçuklu elçisinin sakalının yolunmasını emretti. Elçiye bir iğne verildi ve sakalının bir kılını ikiye yarmasını istedi. Elçi bunu yapamadı ve Gür Han, "Sen iğne ile dahi bir kılı ikiye yarmaktan acizsin, diğerleri okla kılı nasıl ikiye yarabilirler." diye cevap verdi (İbnü'l-Esîr XI: 83-84; Ahmed b. Mahmûd II 1977: 49-50).

Hâlbuki Sultan Alp Arslan'ın Romen Diogenes'e Malazgirt zaferi öncesi anlaşma sağlanması için Sav Tegin ve Halife'nin adamlarından İbn Muhalliban'ı elçi olarak göndermiş, müzakerelerde Selçuklu elçisi İbn Muhalliban hazır cevap bir zeka ile İmparatorun hem aşağılayıcı sözleri altında ezilmemiş hem de canını kurtarabilmiştir. Bizans imparatoru Selçuklu elçilerine kibirle ve zaferden emin olarak "Söyle bakalım, Hemedan'ın mı yoksa İsfahan'ın mı havası güzel?" diye sordu. İbn Muhalliban, "Hemedan'ın havası serttir, İsfahan ise serindir." dedi. Romen Diogenes, "Öyleyse hayvanlarımız Hemedan'da biz de İsfahan'da kışlarız." dedi. Bunun üzerine İbn Muhalliban, "Hayvanlarınız Hemedan'da kışlar, ama sizin nerede kışlayacağınızı bilemem." diyerek, İmparator'u iğneledi (Turan 1993: 180-181).

Yûsuf Hâs Hâcib'in ülkesi Türk Hakanlığı'nda ülke içinde yer alan boylara da elçiler gönderildiği bilinmektedir.²¹ Bunun dışında Türk Hakanlığı'na gönderilen

²⁰ Kara Hitâyılara vergi ödemekte olan Hârizmşâh Muhammed, Kara Hitây vergi memurlarının küstahlıklarından bıkmıştı. Bu yüzden Kara Hitâyılar ile aralarındaki anlaşmayı bozmak için bahane arıyordu. Nitekim Kara Hitây elçilerinin başındaki Tûsî'yi öldürtüp nehre attırmıştı (Cüveynî 1999: 296).

²¹ Buhârâ'da Âl-i Burhân ailesinden fakih Muhammed b. Ömer Burhânü'd-Dîn Abdü'l-Azîz b. Mâze, Karlukların Buhârâ'yı yağmalamadan ordusu ile yardıma gelmesi için Çağrı Han Ali'ye bir elçi gönderdi. Bu arada Karlukları oyalamaya çalıştı. Karluklara elçiler göndererek; "Daha dün kâfirler (Kara Hitâyılar) bu bölgeye girdiler, ama yağmacılık yapmadılar, adam öldürmediler. Siz Müslüman gazilersiniz, sizin halkın malına el uzatmanız ve kan dökmeniz çok çirkin olur. Yağma ve soygun yapmayın, ben dilediğiniz kadar para ve mal vereyim." dedi. Anlaşmanın şartlarını görüşmek üzere elçiler gelip giderken, Çağrı Han Ali ordusu ile aniden

elçilerin iki önemli vazifesi dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, bir birleri ile anlaşmazlık içinde bulunan hakan oğullarını barıştırmak ve uzlaştırmaktır.²² Diğeri bilhassa siyasi evliliklere dayalı olarak ortaya çıkan anlaşmazlıklara karşı tartışmalı konuların çözümünde elçilere verilen müşâfehe²³ yani talimattır.

Yûsuf Hâs Hâcib’in elçilerde aradığı mesleki bilgi ve beceri yerine göre daha büyük önem arz etmekte idi. Nitekim Türk Hakanlığı ve Selçuklular arasında karşılıklı elçilerle gönderilen savaş aletleri üzerinden güç gösterisi yapıldığına da şahit olunmaktadır. Batı Türk hakanı Şemsü'l-Mülk Nasr, Selçuklu sultanı Melikşah’a elçisiyle elli batman ağırlığında bir topuz ve on batman ağırlığındaki bir kılıç göndererek, onu tehdit etmişti. Melikşah da Hakan’ın elçisine bir yay vererek, yanında kendi elçisi NûşTegin Mamerî olduğu halde Semerkand’a göndermiş, ancak Semerkand’da yayı çekmeye, hatta kırığını takmaya dahi kimse cesaret edememişti (Ahmed b. Mahmûd I 1977: 127-128; Hüseyinî 1943: 41-42).

6. Sonuç

Yûsuf Hâs Hâcib’in küçüklüğünden itibaren hakanlık saraylarında yetişmiş biri olarak yazmış olduğu eserinde elçiler ve elçiliklerin usul ve adabı hakkında verdiği bilgiler, aslında kendisine verilen “hâs hâcib” unvan ve mansıbını ne kadar hak ettiğini göstermektedir. Ülkesi Türk Hakanlığı’na ait yukarıda naklettiğimiz örnekler de bunu kanıtlamaktadır, diyebiliriz. Ayrıca çağdaşı Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk ile benzer şekilde elçilerin durumlarını ele almış olmaları dikkate şayan bir durumdur. Her iki üst düzey memurun da elçilere yönelik tavsiyelerinin şüphesiz kendi

Karluklar üzerine baskın yaptı ve birçoğunu kılıçtan geçirdi (İbnü'l-Esîr XI: 252-253).

²² Nitekim Gazneliler karşısında zor durumda kalan Hârizmşâh Memunîleri, Türk Hakanlığı’ndaki han oğullarının bir birleri ile kavgalarını önleyerek, Gaznelilere karşı onlardan istifade edebilmek için kıymetli hediyelerle Türk Hakanlığı ülkesine gönderdiği elçiler, han oğullarını yani “Han ve İlig”i barıştırmışlardı (Beyhakî 1982: 739).

²³ Müşâfehe: elçinin, gönderildiği hükümdarın huzura çıktığında şifahi olarak kendisinden söylenmesi istenilen konulardır (Enverî 1373: 261). Muhtemel meselelerde ne şekilde cevap vereceğini belirleyen talimatı ihtiva etmektedir. Meselâ, devrin dinî-hukukî yapısına sıkı sıkıya bağlı olan Türk Hakanlığı’na Gazneli Sultan Mesûd Husayrî başkanlığında bir elçilik heyeti göndermiş, en çok endişe ettiği konu olan evlilik akdine dair bir hukukî meselede elçisine müşâfehe vermişti. Buna göre, Semerkand görüşmesinde Kadır Han’ın kızı, o zaman veliaht bulunan Sultan Mahmûd’un küçük oğlu Muhammed’e nikâhlanmıştı. Dolayısıyla şimdi, “kardeşine nikâhlı olan bir kız, nasıl olur da kendisine (Sultan Mesûd’a) nikâhlanabilir? Bu nikâhın yapılması hukuka aykırı değil mi?” şeklinde sorulara muhatap olunabilirdi. Sultan Mesûd, elçisi Husayrî’ye, bu konuda bir şey sorulmazsa susması yönünde talimat verdi. Aksi halde ise Sultan Mesûd, Semerkand görüşmesi sırasında veliahdın kardeşi değil, kendisi olduğunu ispata çalışan ikinci müşâfeheye Kadır Han’ın vakıf olması halinde, onun, kendisini haklı bularak eski nikâhu dikkate almayacağını ummaktaydı (Beyhakî 1982: 233-236).

ülkelerinin içinde bulunduğu kurumsal meselelere karşı bir çözüm amaçladığı ortadadır. Dolayısı ile Yûsuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'de bu konuda verdiği bilgiler, diğer siyasetnameler gibi var olandan çok, ideal devletin elçilerini ihtiva ettiğinden hakanlığın teşkilat tarihine bir kaynak olarak sınırlı katkı sunmaktadır. Buna rağmen devlet olgusu içinde elçilik mansıbına dair en azından kendi zamanına kadar gelen bürokratik tecrübelerden en iyi şekilde yararlanarak, kendi döneminin ve bölgesinin tarihi olayları çerçevesinde öne sürdüğü fikir ve tespitleri, günümüzde de geçerliliğini koruyan hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kısaltmalar

DLT: *Dîvânü Lügâti't-Türk*

KB: *Kutadgu Bilig*

Kaynaklar

- AHMED b. Mahmûd (1977) *Selçuk-Nâme*. (Hzr. E. MERÇİL), I-II, İstanbul, Tercüman Yayınları.
- ARAT R. R. (1997) *Kutadgu Bilig*. İslam Ansiklopedisi, MEB, VI: 1038-1047.
- AZİMÎ Ebû Abdullah (1988) *Azîmî Tarihi* (Nşr. A. SEVİM), Ankara: TTK Yayınları.
- BEYHAKÎ Ebû'l-Fazl Muhammed (1982) *Târîhü'l-Beyhakî* (Arp. Trc. Y. HAŞŞÂB ve S. NEŞET), Beyrut: Dârü'l-Nehdati'l-Arabiyye.
- BEYHAKÎ Ebû'l-Fazl Muhammed (1977) *Târîh-i Beyhakî* (Nşr. A. E. Feyyâz), Meşhed: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî.
- CLAUSON S. G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish*. London.
- CURFÂDEKÂNÎ Ebû's-Şeref Nâsîh (1374) *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*. (Nşr. C. ŞİÂR), Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî.
- CÜVEYNÎ (1999) *Tarih-i Cihangüşa* (Çev: Mürsel ÖZTÜRK), Ankara: KB Yayınları.
- DİLÂÇAR A. (2003) *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- DONUK A. (1988) *Eski Türk Devletlerinde İdârî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: TDA Yayınları.
- ENVERÎ H. (1373) *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcukî* Tahran: İntişârât-ı İlmî.
- ERGİN M. (1991) *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ESİN E. (1968) Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri). *DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sa. 10:135-215.
- ESİN E. (1961) Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devrinin Mevkii. *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara:100-131.
- GENÇ R. (1981) *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÖMEÇ S. Y. (2010) Kara Unvanı ve Karahanlıların Menşei Üzerine. *History Studies*, 2/2, Samsun: 1-6.
- GÖMEÇ S. Y. (1997) Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açından Değerlendirilmesi. *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28:71-84.
- Hâcib, Yûsuf Has (1991) *Kutadgu Bilig*. (Trc. R. R. ARAT), Ankara: TDK Yayınları.
- Hâcib, Yûsuf Has (1999), *Kutadgu Bilig, I, Metin*, (Nşr. R. R. ARAT), Ankara: TDK Yayınları.
- Hâcib, Yûsuf Has (1979), *Kutadgu Bilig, III, İndeks*, (Nşr. R. R. ARAT), Ankara: TDK Yayınları.
- HUNKAN Ö. S. (2007) *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*. İstanbul: IQ Yayınları.

- HUNKAN Ö. S. (2015) *İpek Yolunun Muhafızları Steplerden Kentlere Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*. İstanbul: Lotus Yayınları.
- HUNKAN Ö. S. (2011) Kutadgu Bilig’in Yazıldığı Ortam: Tûrân ve İrân Rekabeti. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, 26-27 Ekim 2009, Basım: İSTEM Dergisi, Yıl:9, Sayı:18: 31-37.
- HÜSEYNÎ Ebu’l-Hasan (1943) *Ahbarü’l-Devleti’s-Selçukîyye* (Trc. N. LÜGAL). Ankara, TTK Yayınları.
- İBN HALDUN (1991) *Mukaddime*. (Çev: Zakir Kadiri UGAN), II, İstanbul: MEB Yayınları.
- İBNÜ’L-ESÎR (1991) *El-Kâmil fi’t-Târîh Tercümesi*. (Ed. M. TULUM), I-XII, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İPŞİRLİ M. (1995) Elçi. *DİA*, C.11: 3-15.
- KANAR M. (1998) *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Birim Yayıncılık.
- KÂŞGARÎ Mahmûd (1992) *Divânü’l-Lügâti’t-Türk*. (Trc. B. ATALAY), I-IV, Ankara: TDK Yayınları.
- KOÇNEV B. D. (1993) *Karahanidskie Monety: Istočnikovedčeskoe i İstoriceskoelssledovanie*. Moskova.
- KOÇNEV B. D. (1997) *Svod Nadpiseyna Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 2). Vostočnoe İstoriceskoe İstoričnikovedenne i Spetsialnie Distipliny Vipusk 5: 245-314*.
- KÖPRÜLÜ M. F. (1997) Hacib. *İA*, MEB, C.5/1: 30-36.
- KUREŞÎ Abdü’l-Kâdir (1978) *Cevâhirü’l-Mudiyye fî Tabakâti’l-Hanefiyye*. (Nşr. el-HULV), I-II, Kahire.
- KURPALİDİS G. M. (2007) *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. (Çev: İlyas KAMALOV ve Redaksiyon: S. S. KUCUR), İstanbul, Ötüken Yayınları.
- MANSUROĞLU M. (1997) Elçi, İlçi. *İA*, MEB, C.4: 231.
- MENİNÎ Şeyh (1286) *eş-Şerhü’l-Yemînî el-Müsemma’l-Fethi’l-Vehbi alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî*. I – II, Kahire.
- MUTÇALI S. (Tarihsiz) *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- NİZÂMÜ’L-MÜLK (1999) *Siyâset-Name*. (Hzr. M.A. KÖYMEN), Ankara: TTK Yayınları.
- NİZÂMÎ ARUZÎ Semerkandî. *Çehâr Makâle (Erbaa Makâlât)*. (Frs. Nşr. ve Arp. Trc. Muhammed b. TÂVÎT), Rabât, Külliyyetü’l-Âdâbve’l-Ulûmu’l-İnsâniyyebi’r-Rabât, 1982.
- ORKUN H. N. (1994) *Eski Türk Yazıtları*. I-II, Ankara: TDK Yayınları.
- PALABIYIK H. (2002) *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*. Ankara.
- PRİTSAK O. (1950-1955) Kara. 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan*, Symbole in Honorem Z. V. Togan, İstanbul: 239-263.
- REŞİDÜ’D-DÎN Fazlullah Hemedânî (1999) *Câmiü’t-Tevârih*. (Nşr. A. ATEŞ), Selçuklular Tarihi, II / 5, Ankara, TTK Yayınları,
- ŞİRİN H. (2006) Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine. *Bilig*, Sayı, 39: 219-238.
- TANERİ A. (1996) Hâcib. *DİA*, XIV: 508-511.
- TOGAN Z. V. (1997) Balasagun. *İA*, MEB, II: 269-270.
- TURAN O. (1993) *Selçuklular Târîhi ve Türk – İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- USTA A. (2013) *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmanîler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları
- VASMER R. (1930) *Zur Münzükunde der Qarâhâniden*. MSOS, XXXIII, Berlin, 1930: 83-105.
- YÂKÛT el-Hamevî (Tarihsiz) *Mucemu’l-Buldân*. (Tahkik: FerîdAbdulazîz el-Cundî), I-V, Fihrist: I-II, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye.
- YAVUZ K. (2008) Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 34: 137-180.
- ZEYDAN C. (2004) *İslâm Uygarlıkları Tarihi I*. (Çev: Nejdî GÖK), İstanbul.

Ömer Soner Hunkan

Prof. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı,
Edirne/Türkiye.

E-posta: osonerhunkan@trakya.edu.tr

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 15 Aralık 2016

E-yayın tarihi: 22 Mayıs 2017

Çıktı sayfa sayısı: 21

Kaynak sayısı: 52